

Tankönyvegyeztetést vagy (inkább) szemléletváltást?

Őszintén szólva legalább négy körülmény készítetett e kis írásra. Magam is történelemtanárként indultam, kutatóként több alkalommal vettem részt tankönyvegyeztető tárgyalásokon, sokszor szembesültem – Ausztriában is – a magyar és más népek történelmének összeszövődéseit és szétválásait eltérő módon értékelő „nemzeti” történetírások ellentmondásaival (előadásokat is tartottam, vitáztam és írtam is e témakörökben), s végül kezembe akadt Szabolcs Ottó könyve, amely Külföldi tankönyvek magyarságképe címmel jelent meg. (Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.) E nagyon tanulságos áttekintés olvasása után körvonalazódtak bennem az alábbi gondolatok.

Közismert dolog az, hogy a történelem tankönyveknek óriási szerepük van nemzedékek szemléletének formálásában, az önismeret és a másokról alkotott kép alakításában. A történetírás történetében jártas olvasó azt is tudja, hogy a XVIII. század végéig azokban az európai országokban, amelyekben a katolicizmus meghatározó szerepet játszott, különösen az egyházi iskolákban – s ennek kisugárzására nemcsak az egyháziakban – erőteljesen hatott a katolikus univerzalizás szemlélete, amely nemzeti elfogultságoktól mentes nézetrendszer volt. Ez azt eredményezte, hogy Európa nagyobb részében a XVIII. század végéig szinte azonos szemléletű, hasonló felfogású tankönyveket használtak, amelyek többnyire egy-egy közös könyvre támaszkodtak, nemegyszer egyetlen alapkönyv fordításai, variációi voltak. A nemzeté válás klasszikus századában, a XIX. század folyamán az univerzalizás nagymértékben elvesztette dominanciáját, s a terepet a XIX. század derekától mindinkább a nemzeti szempontok s velük együtt jelentős elfogultságok kezdték uralni.

Az azonban még szaktudományos körökben is kevésbé ismeretes, hogy a múlt század végére az elébb jelzett tendenciával szembeni felismerés is megfogalmazódott. Eszerint a tankönyvekből ki kellene gyomlálni az egyes népekkel szembeni előítéleteket, s meghirdették, hogy a tankönyvek ne az egymás elleni gyűlölködés szításának eszközei legyenek, hanem sokkal nemesebb hivatást töltsenek be: sugározzák inkább a népek közötti egyetértés, a mások iránti tisztelet szellemét. Ne ellentétekre, egymás elleni harcra, hanem az együttműködésre készítsék fel a jövő nemzedékét. És nemcsak megfogalmazódott ez a felismerés, hanem valóságos tettekre is sarkallt jeles történészeket. Elkezdték a szervező munkát a különböző országok közötti tankönyvi együttműködés érdekében. A tankönyvi egyeztetés tartalmi munkálatai tehát immár egy évszázadra tekintenek vissza – tudjuk meg Szabolcs Ottó könyvének bevezetőjéből.

Legelőször a német és a francia történelem tankönyvek vizsgálatára és egyeztetésére került sor. Nem véletlen, hiszen itt a múlt értékelését mélyre nyúló gyökerekből táplálkozó, kölcsönös gyűlölségek, erős nemzeti elfogultságok határozták meg. A tankönyvi együttműködés már-már sikerrel kecsegtetett: 1914-re készen állottak a mindkét fél számára elfogadásra előkészített „Ajánlások”, amelyek megszívlelése kiiktathatta volna a két ország tankönyveinek egymás elleni legsúlyosabb kitételeit, sérelmes értékeléseit.

Az akció eredménytelen maradt: közbeszólt az első világháború, amely az azt lezáró békerendelkezésekkel együtt újabb gyűlölségeket fakasztott. Majd másfél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a két ősi ellenség, a franciák és a németek közötti megbékélést is célzó tankönyv-összehasonlító munkálatok ismét folytatásra leljenek. A jó irányban moccanó akaratot azonban csírájába fojtotta a még gyilkosabb második világháború, amelynek folyamán és befejeztével még több sérelem ért országokat, népeket, népcsoportokat, nemzeti kisebbségeket. Ezek nyomán alakult ki az a tudat, mely szerint minden szenvedés okozója a másik fél, s ebből kifolyólag ő a gyűlölet tárgyává vált.

A tankönyvgyezetés konkrét programjával ismét csak évek elteltével lehetett foglalkozni. A történészek erre irányuló igyekezetét az ENSZ Kulturális és Közoktatási Szervezete, az UNESCO karolta fel az 50-es évek elejétől. A nemzetközi szervezet – írja Szabolcs Ottó – a program indításakor általános, átfogó, regionális és multinacionális, világméretű keretekben gondolkodott. A hidegháborús légkör persze nem volt alkalmas ilyen méretű terv megvalósítására. Az akció rövidesen a kétoldalú megegyezések realisabb irányában fejlődött tovább. Nyilván nem véletlen, hogy a kezdeményezésre haladó német történészek egy csoportja rezonált legaktívabban. *Georg Eckert* professzor állt élükre, a vezetésével, a megbékélésre törekvő német erők támogatásával jött létre Braunschweiben az azóta alapítója nevét felvett *Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvelemző Intézet*.

A hatalmas – akkor már több mint fél évszázados – erőfeszítéseket bizonyos siker koronázta: 1951-52 folyamán lezajlottak a német-francia tárgyalások és megszületett a világ első ilyen típusú megegyezése. (A braunschweigi intézet a tárgyalások egész anyagát és a megegyezés szövegét szép kötetben jelentette meg.)

Azóta a nemzetközi tankönyvgyezetés Európában általánossá és a szakkörökben ismert gyakorlattá vált. Kiváltképpen a történelem és a földrajz tankönyvek elemzésére és egyeztetésére került sor az eddigiekben. A magyar fél – az Országos Pedagógiai Intézet vezetésével – igen aktívan vett részt az elmúlt három évtizedben e munkálatokban. Több országgal kötött egyezményt, s fél Európa tankönyveiből van képünk arról, melyik országgal mit írnak, mit tanítanak rólunk.

Eddig a rövid történeti áttekintés Szabolcs Ottó könyve alapján, amelyből egyébként képet kapunk többek között arról is, hogyan foglalkoznak az osztrák tankönyvek közvetlen keleti szomszédok történelmével, amely évszázadokon keresztül oly szorosan fonódott össze a Habsburg Birodalom történetével, hogy a matematika tankönyvi szinten sem kerülhető meg, még akkor sem, ha a két ország történetírásában, történettudományában sincs minden kérdés megítélésében teljes összhang. Jóllehet, az osztrák és a magyar történelemtankönyvek egyeztetésére az elmúlt évtizedekben kétszer is sor került, 1964-1966-ban először, majd pontosan húsz év múlva másodszer, s ezek a tárgyalások ráadásul mindig kölcsönösen kielégítő eredménnyel, tételeken megfogalmazott megegyezéssel, ajánlásokkal zárultak, s ez a tankönyvekben néhány riasztó kitétel elhagyásához, néhány történelmi folyamat vagy beállott helyzet átértékeléséhez is vezetett, a valóságos eredményekkel azonban aligha lehetünk igazán elégedettek.

Szabolcs Ottó elemzései és saját tapasztalataim egyaránt annak megállapítására adnak alapot, hogy bár maga a tankönyvgyezetési folyamat komoly történetmunka, többnyire azzal jár, hogy a résztvevő kutatók és tudósok magas szintű szellemi torna élményében részesítik egymást, rengeteget tanulnak egymástól, s ez szemléletük alakulására, tárgyi ismereteik gyarapodására olykor igen intenzív módon képes is hatni, megegyéseik többnyire reális szakmai kompromisszumok, mindez azonban a tankönyv-szövegek megformálásáig akkora utat jár be, hogy még a legjobb akarat mellett is csak részlegesen képes annak a célnak megfelelni, ami végett zajlik az egész. Sem magyar, sem osztrák részről nem jutottunk el odáig, hogy az európai történelmi folyamatok egészébe szervesen illesztett, ellentmondásoktól mentes történelmi képet tudjunk adni a birodalom egésze s benne a Magyar Királyság történetéről.

Hogy csak egyetlen, természetesen a magyar történelemben igen súlyos kérdésre, viszonylag hosszú korszakot átívelő, valóban összetett problémára utalva érzékeltessék, miről is van szó, nézzük meg például a XVI-XVII. századi török háborúk témáját.

A magyar történetírás – és természetesen tankönyveink – egyik, egész történetiszemléletünkől fakadó, arra tipikusan jellemző hibája az volt, hogy a XVI-XVII. századot tárgyalva a korszak fő kérdésévé a magyar politika és Bécs viszonyát tette meg, a figyelem középpontjába szinte teljes kizárólagossággal a magyar nemzet és a Habsburg Birodalom vitáit helyezte. Ez a történeti ábrázolás Magyarország történelmét nem volt képes nagyobb keretekben, európai összefüggésekben tárgyalni, Magyarország és Bécs állott a história középpontjában. Holott a valóság az volt, hogy az egykori Habsburg Birodalom a maga igen komplex mechanizmusaival igen tekintélyes helyet foglalt el az európai államrendszerekben. És Magyarországnak, mint a birodalom részének, szintén meg kellett találnia a maga helyét ebben a komplikált helyzetben. Ráadásul tényleg itt volt a török veszély, amellyel szemben, akár tetszik, akár nem, meg kell állapítanunk, hogy a Habsburg-hatalom volt a XVI-XVII. században az egyetlen létező védekezési for-

ma. Tisztán elméletileg ugyanis csak két alternatíva volt: Magyarország vagy mint egész válik részévé a Habsburg Birodalomnak, és akkor a saját súlyának megfelelő arányban veszi ki részét a közös ügyekből, vagy csak egy része tartozik az egész birodalomhoz, de akkor biztos, hogy a birodalomtól való függősége erősödik. A valóság veszély viszont az volt, hogy a birodalom – éppen az európai hatalmi viszonyok alakulása miatt – nem volt elég erős a teljes Magyarország biztosítására, csak egy részének a megtartására. Így aztán ez a nyugat-magyarországi terület, a „maradék”-Magyarország, tényleg csak az egész Habsburg Birodalom védelmi rendszerének előbástyája lehetett. Ez a megvalósult variáció azonban még mindig több volt, mint az egykori Belgrád esete.

További konkrét történelmi példák részletezésére, egy-egy problematika elemzésére, de még jelzésszerű felsorolására sincs itt terünk. Talán nem is igazán szükséges, hiszen a korábbiak alapján néhány kérdést már megfogalmazhatunk.

Veztettek-e olyan eredményekre az elmúlt száz év tankönyvegyeztetései, amelyek annak a reménynek a megvalósulásával kecsegtetnek, amelyet a tárgyaló felek vártak is mindig és várnak és várnak a munkálatoktól ma is? Miért olyan nehezen valósíthatók meg, ha egyáltalán megvalósíthatók az eredeti, kristálytiszta megfogalmazott célkitűzések? Lassú a transzformáció, túl gyors a politika? Vagy talán a leendő tankönyvírókat kellene kisiskolás korukban úgy nevelni, hogy fogékonyakká váljanak az egész problematikára? De miből, ha nincsen még ilyen szellemű tankönyv? Elérhető-e meggyőző eredmények apró javítgatások útján, ha egy teljes szemlélet- és nézetrendszer változatlan marad? Itt olyan összefüggő, egymásba szövődő elméleti és gyakorlati problémarendszerről van szó, amelynek alapján az egész tankönyv-probléma „lerendezése” bizony akár újabb évszázadnyi időt is szükségeltethet!

Vajon a – többnyire bilaterális formában történő – tankönyvelemző-egyeztető-ajánlgató és -javítgató munkálatok hozhatják-e a megoldást, hozhatnak-e egyáltalán megoldást?

Vajon nem válik-e szükségszerűvé a bilaterális tárgyalások multilaterálissá tétele? Hogyan képzelhető el például egy osztrák-magyar korrekció a cseh, a lengyel, a szlovák, a román, a szerb, a horvát, a szlovén, az olasz fél észrevételeinek ismerete nélkül? Vajon ezt az utat kell-e egyáltalán járunk, még ha reálisan járható útnak bizonyulna is? A gyakorlatban ugyanis mindez aligha valósítható meg, hiszen a vizsgálatba bevonandók körét állandóan – elméletileg a teljes földgolyóra kiterjesztve is – tágíthatjuk.

Vajon nem teljes szemléletváltásra van-e itt inkább szükség?

Szemléletváltásra – kettős értelemben is.

Egyrészt – úgy gondolom – százéves kísérletezés után talán be kellene látnunk, hogy a bilaterális tankönyvegyeztető módszer hatékonysága jelentős mértékben korlátozott. Mögötte természetesen az az elméleti összefüggés húzódik, hogy a tankönyvek nemzeti elfogultságok következtében „lábán hordott betegségeinek” gyógymódként aligha alkalmazható a „kutyaharapást szőrivel” elve, hiszen nemzeti korlátok ellen a nemzeti szemlélet kereteiből hadakozni igen nehéz, és egyben furcsa dolog.

Másrészt pedig a történelmi (akár tankönyvi) feldolgozást, az ábrázolást megalapozó történetszemléletben szükséges váltásra gondolunk itt. Olyasmire, amit éppen fenti példánkon – a török kérdés XVI-XVII. századi tematikáján – igyekeztünk bemutatni. Azt hiszem, az első „elcsúszás” ebben az egész, immár kulturális folyamatban akkor történt, amikor a korábbi korok egyetemesebb szemléletéről a mindent meghatározó nemzeti szemléletre áttérő történetírás termékét, a tankönyvet mindenek előtt a nemzeti érzékenység talajából táplálkozó bírálat próbálta korrigálni tankönyvelemző, összevetés és egyeztetés formájában. Ma éppen arra kell rádöbennünk, hogy e korrekciós törekvések eredményei igencsak szolidnak mondhatók.

Mit jelentsen akkor a szemléletváltás a gyakorlatban? Hogyan kellene végre hozzáfogni, s főként miféle munkálatokhoz, hogy a történelem ábrázolása olyan egyetemes szemléletű legyen, amennyire egyetemes maga a történelmi folyamat? Hogy e hatalmas folyamatban minden jelenség a maga egykor betöltött szerepének és jelentőségének megfelelő módon nyerjen ábrázolást, úgy, ahogyan ez valójában volt, s nem úgy, ahogyan vagy az egykori szereplők szerették volna látni, vagy ahogyan ma, visszatérvük, mi szeretnénk látni és láttatni!

Egy bizonyos: a nemzeti történetszemlélettel az egyetemes szemléletet kell szembevetni. Ennek tartalmi követelményeit pedig az elméleti tisztázás után konkrét alkotásokban kell érvényre juttatni. Nyilván egy-egy történelmi táj, régió vagy akár alrégió történelmének összefüggő, egységes ábrázolásában, amelyben minden egyes, a tájhoz tartozó

ország történelme az ország és népe korabeli szerepének, lehetőségeinek, a másoktól való függéseinek, a valós összefüggéseknek megfelelő bemutatást nyer. Az elmúlt évek folyamán osztrák és magyar történészek között igen gyakorta merült fel annak a gondolata, hogy meg kellene írni végre az első egyetemes szemléletű, modern Közép-Európa történeti tankönyvet – nyilvánvalóan nem azzal az illúzióval, hogy még sikere esetén is akár, az a közép-európai országok mindegyikében azonnal kötelező tankönyvvé válik. Az a remény azonban, hogy e tankönyv ismertté és olvasottá válhat, hogy szemléleti hatása nem késlekedik, már inkább a realitások világába tartozik. (Biztos, hogy mint teljesen új, egyedülálló jelenségre a szakmai közvélemény gyorsan felfigyelne, a szak-kritika nemzetközi méretekben reagálna, s a dologból mindenki tanulna.) S ha ez bekövetkezne, az esemény ecsetvonásait a nemzeti történelem-tankönyvekre biztosan ráhúzná, s idővel olyan szemlélet-váltáshoz vezethetne, amely a különböző népek együttes Európájában, teljes összhangban a leendő kor integrációs tendenciáinak erősödésével, a múltat reálisabban mutatná be, s ezzel még a nemzeti történeti önismeretet is heroikus és romantikus túlzások, irreális illúziók keltése nélkül lenne képes alakítani.

STIER MIKLÓS

Középkori magyar levelek

A levélírás mint ars – és mint a lélek megnyilatkozása

Mondanivalójának rögzítéséhez az emberiség leggyakrabban az írás eszközeit választja. Általános közlendőinket nemigen faragjuk kőbe, festjük falra vagy formáljuk dallamokká. Az írásművészet eszköztárának nem művészi célú alkalmazásakor azonban könnyen „rászaladhatnak” ezek az eszközök a művészi kifejezés stilisztikailag vagy esztétikailag tetten érhető alakzataira. A naplórások és emlékezések nagy része éppen ezen a meg nem tartott (vagy meg nem tartható) határvonal köré szerveződik, vegyünk bárhonnán is példát a világ-irodalomból, a Goncourt fivérektől Bethlen Miklóson, Kemény Zsigmondon át Fodor Andrásig. A misszilis levelekben esetenként ugyanígy meglelhető a művészi érték: ilyen Berta néninek fiához, Sütő Andrásához írt magas erkölcsiségű, bizonytalan helyesírású, de biztos látású, történelmi és irodalmi értékű levele 1952-ből; ilyen Mikes Kelemennek az 1761. március 19-én kelt misszilisé, melyben az elcsöndesedő Törökországi levelek gondolatait és eseményeit, a végül megvalósult igazi levelezés eksztázisában, olyan szépséggel és áradó lendülettel írja meg – mintegy utolsó tételként –, hogy levelezésének legszebb darabját küldi Báró Huszár (Boér) Józsefnek; de talán ide tartoznak azok a levelek is, melyeket apámhoz írt kereskedelmi tevékenységgel foglalkozó egykori osztálytársa, gimnazista koruk óta, körülbelül Örkény egypercesei ragyogó stílusában. A középkori latin és magyar nyelvű levelezésben is a művészi vonásokat kerestem, vagy egyszerűbben és pontosabban fogalmazva: a lélek jelenlétét.

A középkori levél erősen szabályozott és kevésbé személyes, így nem jellemző, de annál föltűnőbb egy-egy egyéni megoldás. Az általam keresett megnyilatkozások szinte kizárólag a magánlevelezésben fordulhattak elő, ott is csak ritkán. A levélírás mestersége része volt a *hét szabad művészet* középkori iskolázási és művelődési rendszerének, előbb a retorikán belül, majd *Ars dictaminis*, *Ars epistolandi* elnevezéssel. A szabályok az ókori szónoklatok rendszerén alapultak, elsősorban *Cicero* és *Quintilianus* munkái nyomán. A monte-cassinói *Albericus* dictamenről való, XI. század végi értekezése után sorra